

Schmidt¹ Batara ծագած է սանսկ. bhattāra բառէն, որ Տէր կը նշանակէ: Գերագոյն էակին քով կ'ընդունին ասոնք նաեւ երկու աստուածներ ալ, որոնք Petaraէն ստեղծուած ըլլալուն՝ աւելի «մեծ հոգի» կ'անուանուին, թէեւ առասպելի մը մէջ ամբողջ ստեղծագործութիւնը ասոնց կը վերագրեն: Մէկուն անունն է Ara, իսկ միւսին Irīk, որոնք երկուքն ալ թռչնոյ կերպարանքով կը մտածուին: Արա կը ստեղծէ երկինքն եւ աստղերը, Իրիկ՝ երկիրս, անոր համար երկրի հետ ինքն ալ իգական կը մտածուի: Մարդը երկուքը ի միասին կը ստեղծեն՝ փորձելով նախ փայտի բունէ մը, որ չի յաջողիր, յետոյ հողէ կը կազմեն այր եւ կին, որոնք կը կենդանան եւ զիրենք ստեղծողներուն հետ կը սկսին խօսիլ: Անշուշտ պարզ պատահական զուգահիւ պութիւն մ'ըլլալու է, որ Արէսի քոյրն ալ Eris կ'անուանուի:

Իրանական կրօնի մէջ Arya արմատով առանձին աստուածութեան մը չենք հանդիպեր, բայց պարսկական ուրիշ աւանդութիւններու մանաւանդ իրենց նշանաւոր դիւցազներգութեան մէջ կը հանդիպինք Eray անունով հերոսի մը, որ իրան. aīrya կամ aīryaի հետ կապ ունի: Արդէ է Գրիգունի՝ Գահակի յաղթողին, որ իր հակառակորդը բռնած շղթայակապ Գեմավենդի մէջ կը փակէ: Ըստ աւանդութեան Գրիգուն իր երեք որդիներուն քաջութիւնը փորձելու համար զարհուրելի վիշապի մը կերպարանքով յանկարծ անոնց առջեւ կ'ելլէ: Առաջինը շուտով կը փախչի, երկրորդը կը կենայ եւ նետ իսկ կը նետէ վիշապին դէմ, բայց ան ալ կը փախչի. իսկ երրորդը քաջաբար կը քալէ վիշապին վրայ եւ կը սպաննայ զինքն սպաննել եթէ չհեռանայ: Ասոր համեմատ Գրիգուն անուն կը դնէ իր որդիներուն, առաջնոյն՝ Սելմ, որուն կուտայ աշխարհքիս ամբողջ արեւմուտքը (Փոքր Ասիա, Պարստին, Յունաստան եւն), երկրորդին՝ որ քաջութիւն կը ցուցնէ առանց խելքի, անուն կը դնէ Տուր (Tür), տալով իրեն իբր ժառանգութիւն թուրքաստան եւ Չինաստան: Իսկ երրորդը՝ որ քաջութիւն ու միանգամայն խելք ցուցուցած էր, կ'անուանէ Eray, որուն կուտայ իրան²: Spiegel շատ իրաւամբ մտադիր կ'ընէ, որ Ավեստայի մէջ որչափ ալ Erayի չենք

հանդիպիր, կը յիշուի սակայն հոն Airyana, որ «Erayի որդի» կը նշանակէ¹, ուսկից կը տեսնուի, որ Eray գոյութիւն ունէր նաեւ Ավեստայի շրջանին:

Arya անուան դիցաբանական նշանակութիւնը 1904 դարու ընթացքին չարժանացաւ դժբախտաբար գիտնականներու այն մտադրութեան, որուն արժանի էր, վասն զի շատերը այն կարծիքն ունէին՝ — եւ այսօր ալ կան այսպիսիներ, թէ Arya արեւելեան ըսուած շնորհաբաններու, այսինքն՝ հին Պարսիկներու եւ շնորհներու ցեղային առանձնայատուկ մէկ անուն ըլլայ. եւ թերեւս մասամբ այս էր պատճառն, որ ազգերուս նախահայրենիքն կը փրնտուէր սովորաբար Սոգդանիայի եւ Բակտրիայի կողմերը: Բարեբախտաբար գտնուեցան նաեւ լուրջ եւ հմուտ գիտնականներ, որոնք ոչ միայն չտարուեցան նոյն սխալ ենթադրութեանէն, այլ եւ աշխատեցան յաջողութեամբ համեմատական օրենական գտնել մինչեւ իսկ կեղտակամ (հմմտ. arjo- արմատով սկսող բաղմաթիւ աւուններ) եւ գերմանական ցեղերու մէջ (վերջնոյս իբր օրինակ հմմտ. Ariovistus, Ariobindus): Ի հարկէ aryaի ստուգաբանական իմաստը տակաւին անստոյգ է. սովորաբար կը մեկնուի իբր «բարեկամ», «ազնիւ», «ազնուական», վերջին իմաստին իբր փաստ յառաջ կը բերուի իր. «aire», «airech», ծագած «aryaka» բառէն որ կը նշանակէ «ազնուական», «տէր»². Բողաղքէջի արձանագրութիւններուն գտնուելովը նախահայրենիքի հարցն ալ որոշ եւ գոհացուցիչ կերպարանք մ'առաւ: Այսօր տիրող կարծիքն այն է, թէ 1904 դարուն սկզբէն իսկ այնչափ աշխոյժով եւ ջանքերով փնտռուած այս որրանը հարաւային Ռուսաստանն էր իբր ամբողջ երկայնութեամբ եւ յարիմով: Պարսիկներն ու շնորհները ասկից բաժնուեցան իրենց արեւմտեան ցեղակիցներէն. կաւկասեան լեռնաշղթան կտրելով մտան նախ Հայաստան, ուր Հատերը 1450 ի տեսները իրենց յառաջ խաղացութեան որչափ կ'երեւայ, արգելք հանդիսացան, որով Հայաստանի արեւելեան կողմէն իրենց չուն շարունակեցին դէպի վար: Հարաւային Ռուսաստանի ի նպաստ փաստերէն մեկնալ այն է, որ ըստ Ստրաբոնի Ազով ծովու քովերը դեռ ազգ մը կար, որ Sinder կ'ըսուէր՝ արդ Sinder հաւասար է շնորհի, վասն զի

¹ Grundlinien einer Vergleichung der Religionen und Mythologien der astronesischen Völker. Denkschriften der K. Akad. d. Wissenschaften, Wien 1910, էջ 4, ծն. 4:
² Նախնաբար Airya կամ Arija, որուն յոք. սեռ. Arijanէն ծագեցաւ յետոյ Eran, ուսկից Iran:

¹ Iranisches Altertum, I. 547:
² O. Schrader-Nehring, Reallex. der Indog. Altert. էջ 54:

Hindu, ինչպէս նաեւ շնորհ պարսկական են իրենց ծագումով, մինչդեռ շնորհները իրենք զիրենք Sinthu կ'անուանէին¹:

Թէ Հայերը իրենց ցեղակիցներուն հետ երբ Բալկանեան թերակղզին եւ անկից ալ Փոքր Ասիա անցան, անստոյգ է: Ամէն պարագային 1000 էն յառաջ արդէն Փոքր Ասիա էին: Հերոդոտոս յունական-պարսկական պատերազմի մասնակցող Հայերուն համար կ'ըսէ. Փոռեգացիներու պէս հագուած էին, վասն զի Փոռեգացիներու սերունդ են²: Եւզոքսոս աւելի որոշ կ'ըսէ. Հայերը Փոռեգիայէն կը սերին եւ իրենց լեզուն ալ փոռեգական շատ բառեր ունի³: Ասոնք ծանր փաստեր են Հայերու եւ Փոռեգացիներու եղբայրակցութեան: Գժբախտաբար աւելի բան մը չենք գիտեր. եւ ոչ այն թէ երբ իրարմէ բաժնուեցան: Աւելի որոշ են տեղեկութիւնները Գրիստոսէ յառաջ 804 դարէն ասդին, երբ հնդկարարական ազգերու նոր շարժում մը Փոքր Ասիայի ամբողջ ազգերը իրար անցուց: Այս առիթները Հայերը կը գտնենք արդէն Փոքր Հայք իրենց Դուրտի թագաւորին առաջնորդութեամբ, որուն զօրութեան պահ մը ակնածելու ստիպուեցան մինչեւ իսկ Ատրեստանի թագաւորները⁴:

ԴՈՎՏ. Հ. Ա. ՄԱՏԿԵՆՅԱՆ

ՍՂԸԾ ԵՒ ԶԳՆՑՈՍ ԶԱՅՆԱՐՈՐՆԵՐ

Մենք ունինք «քիթ» բառը, որ իբր բազաղբի մտնում է «քիթկալ» բառի մէջ: Այս բառն արտաբերում է իբր «քրթկալ» եւ նշանակում է այն թաշկինակը, որով դիւզացի կանայք ծածկում են իրենց դէմքը՝ քիթի կիսից վար: Ունինք «ասեղ», որով բարդուած է «ասղարուն» բառը: Սա մի զլանանք փոքրիկ փայտէ տուփ է, որի մէջ կանայք պահում են իրենց ասեղները: Մենք տեսնում ենք, որ «քիթկալ» բառի մէջ «քիթ» բառի ին սղած ու դարձած է Ք, որ չի գրուում, բայց որոշապէս հնչում է. իսկ «ասղարուն» բառի մէջ չբացած է «ասեղ»

¹ հմմտ. Wesendonk, Zarathuströ. էջ 3:
² Ἀρμένιοι δὲ κατὰ περ Φούγες ἐσσεσάχατο, ἐόντες Φούγῶν ἄποικοι. Herod. VII, 73:
³ Ἀρμένιοι δὲ τὸ μὲν γένος ἐκ Φουγίας καὶ τῆ φωνῆ πολλὰ φουγίζουσι. un Ստեփ. Բուգ. Ἀρմենία:
⁴ Schmidtke, Die Völkertafel der Bibel, էջ 51-52:

բառի եր, առանց նկատելի արտաբերական հետք թողնելու:

Եթէ քննենք այս բառերի գրութիւնը կը տեսնենք, որ նրանց մէջ բաղաձայների խմբեր կան: Առաջինն է «քթ»-ը, որ արտաբերում է իբր «քրթ»-ը, այսինքն զգացնում է մի շատ նշմարելի ը. երկրորդն է սղ (ասղարուն), որ բաժանուած է ինքն իր մէջ եւ բաղաձայներից ամէն մէկը յարած է իր հարեւան ձայնաւորին (աւ-ղա-բուն): Ոչ ոք կ'առարկէ եթէ ասեղ, որ «քիթկալ» բառը ամփոփուած է մի նախաւոր «*քիթկալ» ձեւից, իսկ «ասղարունը» մի վաղեմի «*ասեղարուն» է: Այս հիման վրայ կարող ենք ասել, որ բաղաձայների խմբերի մէջ — ը լուրի թէ ոչ — միշտ կարելի է ենթադրել թէ սղած կամ չբացած է մի հին ձայնաւոր: Ենթադրենք մի վայրկեան թէ չունինք «քիթ» եւ «ասեղ» բառերը. որի՞ն կարելի էր համոզել, թէ «քիթկալ» բառի մէջ արտաբերուող ը մի նախաւոր ի է, իսկ «ասղարուն» բառի սղ խմբի մէջ չբացած է մի է: «Ասեղ» ու «քիթ» բառերի գոյութիւնը անփիճելի է դարձնում իի սղման եւ նի չբացման վարկածը: Միաժամանակ դրանով հաստատուն հիմք է ստանում «*քիթկալ» եւ «*ասեղարուն» ենթադրական ձեւերի վերականգնումը: Մենք հարաւոր բառեր ու ձեւեր ունինք, որ արտաբերում են ըով կամ ուր բաղաձայները գատուելով իրարից՝ յարում են մերձակայ ձայնաւորներին: Ես ասում եմ. այդ կարգի բառերի եւ ձեւերի կազմութիւնն ու հորիվոյթը հասկանալու համար անհրաժեշտ է նախապէս մտովին վերականգնել նրանց սղած ու չբացած ձայնաւորները եւ ապա միայն համեմատութեան դնել մեր ազգի եւ օտար բառերի եւ ձեւերի հետ: Մեր բոլոր ձայնաւորները կարող են սղիլ եւ չբանալ, հետեւապէս այն բոլոր բառերը, որ արտաբերութեան ժամանակ զգացնում են ը, կամ ունին բաղաձայների լուրի խմբեր (այսինքն ը չզգացնող խմբեր)՝ ամփոփ ձեւեր են, ուր վաղեմի ձայնաւորներ կան սղած կամ չբացած: Այս ենթադրութեամբ պէտք է ճամբայ ընկնել այդ կարգի բառեր ու ձեւեր հետազօտելու ժամանակ:

Ունենալով «քիթ» եւ «կալուն» բառերը, անշուշտ դիւրին է մեկնել «քիթկալ» բառի իմաստն ու կազմութիւնը, ինչպէս «ասեղ» ու «բուն» բառերի գոյութիւնը մեծապէս նպաստում է «ասղարուն» բառի լուծումին: Բայց մենք բազմաթիւ բառ ու ձեւ ունինք, ուր դիւրին չէ որոշել նրանց բաղադիր տարրերը: Այս դէպքում պէտք է կիրարկել հետազօտութեան մի եղանակ, որ եւ կ'անուանէի փորձառական: Մեկնելով այն դիտողութիւնից, որ ըբեր վաղեմի ձայնաւորներ են, իսկ բաղաձայն լուրի խմբերի մէջ հաւանօրէն չբացած են հին ձայնաւորներ՝ պէտք է մտովին եւ յայտարարաբար ը-երը փոխարինել մեր բոլոր ձայնաւորներով եւ բաղաձայն լուրի

է, միւսը՝ սղած: Եթէ ընդունենք, որ բառի տարրաբանական այս նուազումը կատարուած է Գրեթի Գրեթից յետոյ՝ առ առաւելն 1500 տարուան միջոց կ'ունենանք այս փոփոխութեան համար: Իսկ մեր լեզուն ապրած է երկար դարեր նաեւ Գրեթի Գրեթից առաջ: Կարելի է ընդունել, որ նախադրական շրջանում մեր բառերն ու ձեւերը ձայնաւորները սղումներ ու չքացումներ չեն ունեցած եւ իրաւունք չունինք ենթադրելու, որ մեր դասական շատ բառեր ու ձեւեր նոյնպէս կլիսաւեր չէնքեր են, ինչպէս «քաղկեդցի» բառն է դասական «քաղաքացի» բառի համեմատութեամբ: Զայնդերի սղման եւ չքացման պատճառը բնախօսական է, ուստի եւ յարազու: Դասական լեզուն ասում է «մնայ» (մընայ) . նոր պարսկերէնն ասում է *منم* (ման-դան = մնայ), ուր «ման» արմատ է, իսկ «դան» անորոշ գերբայի անանց: Ես ասում եմ. մեր բառի մէջ լսմբի մէջ, ուր այսօր զգացում է մի ը, երբեմն եղած է մի լրահնչին ձայնաւոր, կարծում եմ մի ա եւ հետեւապէս մեր բառը երբեմն հնչած է իբր «*ման-այ»: Սղած ձայնաւորը վերականգնումով մեր ու պարսիկ բառերի արմատները նոյնանում են: Ահաւաստիկ ուրեմն ձայնաւորի մի սղում, որ կատարուած է Գրեթի Գրեթից առաջ: Այս օրինակից երեւում է, որ կարելի է մեր բառերի եւ ձեւերի նախաւոր կերպարանքը վերականգնել՝ օտար կշիռները համեմատութեամբ ը-երի բուն արժէքը վերականգնելով եւ բաղաձայն խմբերի մէջ ձայնաւորները գետեղելով մտովին:

Քննելով «քաղաքացի» բառը մի ուրիշ տեսակէտից, մենք տեսնում ենք, որ նա արոհելի է իբր քա-դա-քա-ցի, այսինքն որ նա ունի չորս բաղաձայն յենուած չորս ձայնաւորի: Տրոհելով «քաղկեդցի» բառը, մենք կը ստանանք «քաղ-կեդ-ցի»: Համեմատելով այս երկու արոհումները, մենք տեսնում ենք որ դասական ձեւի առաջին վանկը բաց է — քա, իսկ դասական ձեւի առաջին վանկը փակ է — քաղ. եւ փակ է այն պատճառով, որ ժառանգած է հետեւորդ մեռած ձայնաւորի բաղաձայնը — դ (քա-դա > քաղ[ա]): Կարող ենք ասել, որ «քաղ» փակ վանկը համեմատաբար նոր երեւոյթ է. որ նախապէս նա փակ վանկ չէր. որ նա փակ է դարձած պատմական հոլովոյթի ընթացքին, երբ դասական ձեւի միջինն ար սղած եւ չքացած է: Այս հիման վրայ ես իրաւունք ունիմ ենթադրելու, որ ուրիշ բառերի եւ ձեւերի փակ վանկերը հաւանորէն նոյնպէս հին բաց վանկեր են, որ դարձած են փակ՝ ձայնաւորների սղման եւ չքացման հետեւանքով: Ինձ թւում է, որ «քաղաքացի» բառն իր հնչական կազմութեամբ մի տիպար բառ է (հմ. սանսկ. mahābhārata բառի հնչական կազմութիւնը, ուր մի բաղաձայն յենուած է մի

ձայնաւորի): Ես կարծում եմ, որ բաղաձայն խմբեր ու սղած ձայնաւորներ ունեցող բառերը երբեմն այս տեսակ տիպար կազմութիւն են ունեցած եւ յետագային ամփոփուած են՝ շեշտի ազդեցութեան տակ սղելով ու կորցնելով իրենց ձայնաւորները: Այս պատճառով նրանց նախաւոր կերպարանքը վերականգնելու համար պէտք է նրանց ը-երը լրահնչին ձայնաւորների վերածուին եւ բաղաձայն լրին խմբերի մէջ ձայնաւորները գետեղուին: Այս գիտողութիւնն արժէք ունի նաեւ օտար լեզուների համար: Ռուսն օրինակ ասում է *звѣ* (մի վանկ), որ նշանակում է կոչել, կանչել: Մեր տեսութեամբ պէտք է ենթադրել, որ *звѣ* խմբի մէջ չքացած է մի ձայնաւոր: Եւ իրօք այդպէս է՝ հին սլաւն ասում էր *зѣ*: Այստեղ մեզ օգնութեան հասաւ հին սլաւերէնն իր պահած նախաւոր ձեւով. բայց այդ ձեւը կարող էր եւ պահուած չլինել. դրանից չէր հետեւի, որ մեր տեսութիւնը սխալ է. դա միայն ցոյց կը տար, որ հոլովոյթի միջանկեւի փուլը կորած է եւ ուրիշ ոչինչ: Բառերի եւ ձեւերի կազմութեան, նրանց հոլովոյթի եւ նախաւոր իմաստին հասաւ լինելով դարձնել տիպար բառեր ու ձեւեր: Գոյնութիւնն ունեցող բառերն ու ձեւերը մեկնակէտեր են միայն, որ կարող են պլուտանի լինել լեզուական հոլովոյթի անցած ուղին դժելով համար: Ամէն մի բառ ու ձեւ իր պատմութիւնն ունի եւ լեզուների համեմատութեան մէջ յետագարձ հոլովոյթով միայն հնարաւոր է իրապէս արդիւնաւոր հետեւանքների հասնել: Յատկապէս հայ լեզուի մէջ ը-երը դասաններ են, ուր պահուած են մեր լեզուի հնագոյն պատմութեան վաւերագրերը, իսկ բաղաձայն լրին խմբերը դամբարաններ են, ուր թաղուած են հին ձայնաւորներ: Պէտք է դարան ու դամբարան պեղուին ու պրպրտուին մեր խօսքի եւ լեզուական հնագոյն կերպարանքը վերականգնելու համար:

Մենք տեսանք թէ ինչպէս «քաղկեդցի» ձեւի մէջ դասական թաւ քն հնչում է իբր լերկ կ: Նոյն թիֆլիսցին, որ արտաբերում է «քաղկեդցի», արտասանում է «քաղաք», բայց սեռական՝ «քաղկի»: Այստեղից պարզ է, որ քի լերկացումը նրա կացութեան հետեւանք է. նա կ չէր դառնայ, եթէ իրանից առաջ եղած ձայնաւորը սղած չլինէր: Այս հիման վրայ կարող ենք ասել, որ չքացած ձայնաւորից յետոյ եկող բաղաձայնը կարող է նախաւոր բառ ձայնից ծագած լինել: Յովթումանեանի «Անիծած հարսը» աւանդութեան մէջ, կեսուրն անիծելով իր հարսին ասում է.

Լիզուդ լալկի,
Մազդ թաղկի,
Գլխիդ կպչի
Սանրը միջի:

«Թաղկի» ասում են մազերի համար, երբ երկար ժամանակ ջուր չտեսնելով. նրանք փռուց ու քրտնքից կպչում են իրար եւ այնպէս խառնուում ու ամբանում, որ սանրը դժուարութեամբ է մէջը մտնում: Այդ տեսակ մազ սանրերը համարեա անհնարին է. սանրի առամները կոտրատուում են եւ մնում մազի մէջ: «Թաղկի» բառի լերկ կը ես համարում եմ մի նախաւոր թաւ ք, որ կ է դարձած, որովհետեւ ղ կ լու խմբի մէջ չքացած է մի հին ձայնաւոր. կարծում եմ մի ի: Վերականգնելով չքացած ձայնաւորը եւ կին իր նախաւոր արժէքը տալով, մենք կը ստանանք «*թաղիքի», որի բունը «թաղիք» մի փուց է, սակաւարժէք բուրդ ու մազի խառնուրդով հայտն: «Թաղկի» ուրեմն նշանակում է «*թաղիքի», այսինքն «թաղիք դառնալ» (բառի կազմութեան համար հմ. քացախ-քացիսել, որ նշանակում է քացախ դառնալ): Այս հիման վրայ կարելի է ասել, որ բաղաձայնն իր երանգը կարող է փոխել նախընթաց ձայնաւորի չքացման հետեւանքով: Նախաւոր ձեւերը վերականգնելու ժամանակ պէտք է նկատի ունենալ նաեւ այս պարագան:

Առնենք «Աստուած» բառը: Թիֆլիսցին ասում է «Աստուծ(ձ)», Հաւլարացին՝ «Ա'ստոծ(ծ)»³: Գ. Սունդուկեանի Պէպօ կատակերգութեան մէջ Շուշանն ասում է. «ա'խ Աստուծ, վա'խ Աստուծ, վուրին կու տաս սէլով փէտ, վուրին չիս տայ ցախ, Աստուծ». այսինքն Աստուած, որին սայլով փայտ ես տալիս, որին ցախ իսկ չես տալիս (Թիֆլիսցին «ցախ է ասում վառելափայտէ բարակ ճիւղերին, որ ծախում են մանր կապուկներով): Հաւլարացին մուրացիկն մերժելով ասում է. «Ա'ստոծ տայ»:

«Ա'ստոծ» բառը գրելով դասական կարգով՝ մենք կը ստանանք «Աստուած», որ նոյն է թէ Ա'ստուած (ձ = ծ): Մեր տեսութեան համաձայն լծ խմբի մէջ չքացած է մի ձայնաւոր. կարծում եմ մի ա: Վերականգնելով չքացած ձայնաւորը, մենք կը ստանանք «*Աստա'ւած», որ զուգահեռ է Աստուած դասական ձեւին այն տարբերութեամբ, որ ուր հին ձեւն ունի ո, նոր ձեւն ունի ա: Այս տարբերութիւնը մենք նկատում ենք նաեւ ուրիշ բառերի վրայ, օրինակ՝ բալանդակ-բալանդակ, բախտաւար-բախտաւար (վերջին ձեւը գործ են ածում Հաւլարացի կանայք, երբ հեղանքով չանչ են անում դէպի հակառակորդն ասելով. «բախտա'ւար դլիսիդ...»): Այս զուգարութիւնից պարզ երեւում է, որ «Աստուած» բառի ուն մի

³ Հաւլարացի Թիֆլիսի ամենահայտնաւոր թաղն է. նրա բնակիչները զոգթած են Արարատեան դաշտից եւ Գանձակի դաւառից: Նրա եկեղեցիներից մէկը կոչւում է Էջմիածնեցոց եկեղեցի. միւսը Շամբուրցոց Ս. Աստուածածին կամ Կարմիր Աւետարան: Շամբուրը Գանձակի դաւառումն է գտնուում եւ թաթարաբնակ է հիմայ:

պարզ հնչուն չէ, այլ մի երկբարբառ է, որ երբեմն հնչուած է իբր օա: Իստն այս տարածական կերպարանքներն առած է տարբեր շեշտաուութեան հետեւանքով: Արեւելահայն այսօր արտաբերում է «Աստուած», այսինքն շեշտում է առաջին վանկը, իսկ ուն արտասանում է իբր ա (վ): Այս արտաբերութիւնն անցած է միջանկեւալ մի փուլից, ուր արտասանում է իբր «Աստուած», որ գտնում ենք Շարահնոցների մէջ իբր գրութիւն եւ եկեղեցիների մէջ դեռ լսում ենք իբր արտասանութիւն երգելու ժամանակ. Աստուած հա'րցն մերոց... իբր եռավանկ բառ — Աստուած արտաբերուած է անշուշտ նաեւ այս տարազով. — *اَسْتُو* «Աստուած» (օա), որի հետեւանքով վերջինն ար սղած ու կորած է եւ բառը դարձած է «Աստու'ւծ» (օա). երկվանկ դառնալով բառն արտաբերուած է երկվանկ բառերի սովորական տարազներից մէկով, որի հետեւանքով ո'ւ (օա) անշուշտ մնալով ամփոփուած է ու դարձած ու (ս), իսկ բառն առած է «Աստու'ւծ» կերպարանքը: Նոյնը պատահած է եւ «*Աստա'ւած» ձեւին, որ կորցնելով վերջինն ար, դարձած է «Աստա'ւծ», որ է «Ա'ստոծ»: «Ա'ստուծ» ձեւի լուծումից հետեւում է, որ ու + բաղաձայն խմբերի նման կորցրած են մի ձայնաւոր. նրանք պիտի լուծուին իբր օա + բաղաձայն: Այսպէս «անուծ» լուծել պէտք է իբր *anōwn*, իսկ սա՝ — **anōwn*, որ բառի նախաձեւն է եւ տարբեր շեշտաուութեամբ դարձած է թէ՛ ուղղական եւ թէ՛ սեռական, այսպէս՝

Ուղղ. ան'ու(օա)ան > ան'ու(օա)ն > ա'նուն *اَسْتُو*:
Սեռ. անու(օա)ա'ն > անուա'ն *اَسْتُو*:

Այս տեսակէտով հետաքրքրական են մեր «խորուած» եւ «խորո'ված» բառերը, որ տարբեր դաւառներում ասում են միեւնոյն կերակուրին — շամփուրով խորոված մսին: Արցախեցին նոյն կերակուրին ասում է «խորա'ւած» (հմ. խորուած—Ա'ստուած. խորա'ւած — *Աստա'ւած. խորո'ված — *astōwac*): «Սորուած» եւ «խորո'ված» բառերը տարբեր հնչում ու գրութիւն ունին տարբեր շեշտաուութեան հետեւանքով. իրօք նրանք նոյն բառն են եւ նոյն ձեւն ունին (անց. դերբայ): —ուած եւ —ոված հատածները նոյն վաղեմի օաերն ունին այն տարբերութեամբ, որ մէկի շեշտը ու վրայ է (խորո'ված), իսկ միւսի ու խումբն անշեշտ է: Եթէ մենք գրութեան մէջ շեշտ դնելու սովորութիւնն ունենայինք՝ կարող էինք երկու բառն եւս նոյն ձեւով գրել, բայց տարբեր կարգաւ. այսպէս.

Սորո'ւած > խոր'ւած (ու = ւ).
Սոր'ուած > խորո'ված (ու = օա):

Երկրորդ ձեւին իբր զուգահեռ կը հնչէր Արցախեցու արտաբերածը — «խորա'ւած»:

Չուգաղբերով «խո՛րուած» եւ «խորո՛ված» ձեւերը, մենք տեսնում ենք որ ու եւ ու վ նոյն արժէքն ունին, միայն թէ առաջինը անշեշտ մնալով՝ սղում է ու եւ պահում է լը վի հնչումով. իսկ երկրորդը դէպքում շեշտը ու վրայ լինելով՝ լը նորից հնչում է իբր վ, բայց եւ գրւում է վ: Միեւնոյն պատճառներով գրում ենք «խո՛րուել» եւ «խորո՛վել»: Այստեղից հետեւում է, որ մեր ու վ գրութիւնները յամախ լուծելի են իբր վաղեմի ու-եր եւ ու գրութիւնները իբր հին ու վ-եր (հմ. ո՞վ եւ Արցախեցու հո՞ւ):

Մի վերջին օրինակ. — կերկրէլալ. նշանակում է հաւի սուր ձիւրը որ նա հանում է հաւիթ ածելուց յետոյ: կերկրէլալ ասում են նաեւ հասուն աղջիկների եւ մատաղատի հարսների սրտաբաց եւ բարձրագո՞ւնի ծիծաղին: Այս բառի մէջ ունինք երկու սղած եւ մի չքացած ձայնաւոր. կեր եւ կը վանկերի մէջ ձայնաւորները սղած են, իսկ այս երկու վանկերի միջեւ, որ իրար մօտ դալով կազմում են բլ լրին խումբը, մեր տեսութեան համաձայն չքացած է մի ձայնաւոր. եթէ ա՛յն եւս արտայայտենք ըով՝ բառը կը դառնայ *կերկրէլալ, որ մի տիպար թէեւ սղած ձեւ է: Ունինք «հաւի կերկիւ» բացատրութիւնը, որի հիման վրայ կարող ենք վերականգնել *կերկիւէլալ մի ձեւ: «կերկիւ» բառը զուգահեռ է մեր «քրքիւ» բառին (կ = ք, լ = չ), որով հասկանալի է թէ ինչու աղջիկների եւ հարսների ծիծաղին ասում են կերկէլալ, որ նոյն է թէ քրքէլալ:

«կերկիւ» բունը իր կազմութեամբ նման է փրկիւ թառին եւ նրա պէս դերբայական իմաստ ունի ինչ ածանցի պատճառով, որ համարժէք է ներկայ դերբայի առ ածանցին եւ նրա նման զատելի մի մասնիկ է: Այս հիման վրայ մեր վերականգնած *կերկիւ(ալ) ձեւի բունը կարելի է տրոհել իբր *կերկիւ-ի: Արդ՝ ես կարծում եմ, որ այս բունի կերկի հատածի մէջ սղած են երկու վաղեմի ի-ներ եւ նա վերականգնելի է իբր *կիրիկ: Այս նոր ձեւն իբր երկվանկ բառ կարող էր շեշտուել երկու տարբեր տարազներով. իբր ւ ւ նա պիտի տար կի՛րկ, սղելով երկրորդ ին եւ ուրեմն մեր բառը պիտի ունենար այսպիսի հոլովոյթ.

1. *կի՛րկիւէլալ՝ ւ ւ ւ
2. կի՛րկիւէլալ՝ ւ ւ ւ
3. կի՛րկիւէլալ՝ ւ ւ ւ
4. կերկրէլալ՝ ւ ւ ւ

Ձեւերի այս յաջորդական շարքը ցուցադրական արժէք ունի եւ ոչ իրական-պատմական. այսինքն ձայնաւորների սղումն ու չքացումը կատարուած է շեշտական ա՛յս տարազների հետեւանքով, բայց թէ ձեւերն ա՞յդ կարգով են յաջորդած իրար թէ մի ուրիշ կարգով, այդ դժուար է որոշապէս ասել: — Միեւնոյն *կիրիկ ձեւը շեշտուելով

իրը ւ ւ պիտի տար կի՛րկ, սղելով իր աստիճանին ին: Այս ձեւը սլաւ լեզուի մէջ նշանակում է ձիւ, աղաղակ (հմ. ուու. krik): Այսպիսով կերկէլալ նշանակում է ձիւ, որ հաւի յարուցած աղմուկն է եւ բառի իմաստը: Ձիւրի տպաւորութիւն է անհասկանալի եւ աղջիկների քրքիւ, լուծում է հեռուից, որով հասկանալի է դառնում նոյն արմատ բառի կիրարկութիւնը մերձատիպ երեւոյթներ նիշելու համար: Մենք ենթադրեցինք, որ *կերկի բունը չքացած են երկու ի · ոուս. krik — բառի պարզութեամբ կարող ենք վստահութեամբ ասել թէ *կերկի բունի երկրորդ ը-ը ի մի ի է, որ չքացած է «կերկէլալ» բայի խմբի մէջ: Նոյն վստահութեամբ կարող ասել, որ ոուս միավանկ krik — բառի կր մէջ չքացած է մի ձայնաւոր. դրա ապացոյցը մեր բայի առաջին վանկի ըն է (կեր) ինչպէս դիտենք մի հին ձայնաւորի սուղ ձեւն է մեղ տալիս. բայց այդ ձայնաւորի ըն է եղած թէ մի ուրիշ երանգ է ունեցող նոյն վստահութեամբ ասել չենք կարող: Մի համար պէտք է նոր կշիռներ որոնել, որ վայրկեանին կարելու չեն: Մեր նպատակը բառեր մեկնել չէր, այլ մի քանի բառեր լուծումով ու մեկնութեամբ ցոյց տալ, որքան արդիւնաւոր է փորձաւորական մեթոդը կիրարկութիւնը, որ այլ քան չէ քան աղ ու չքացած ձայնաւորների վերականգնումը մտովին եւ փոփոխուած ու չքացած բայերի վերահաստատումը:

Իր ամենապարզ ձեւի մէջ հետազոտական այս եղանակի կիրարկութիւնը հետեւեալ ընթացքն ունի. մեր բարբառների մէջ գտնում եմ միեւնոյն բառի երկու տարբեր

կարկրտան — ւ ւ (Շիրակ).
 կրկրտան ւ ւ — (Արցախ):

Ես տեսնում եմ, որ ուր առաջին ձեւն ունի ը, երկրորդն ունի ա: Ես ասում եմ՝ ձեւերի մէջ ը-երը սղած ա-եր են եւ այդ ման վրայ վերականգնում եմ սղած ձայնաւորները. ստանում եմ կարկա՛տան, որ ձեւով դեռ ապրում է կենդանի լեզուի եւ դալիս է դասական շրջանից (հմ. քեւէլալ կարկատ): «կարկատան» ձեւի գոյութիւնը կենդանի իրաւացի է եւ արդիւնաւոր: Երբ ուրիշ շարքեր գալիս են հաստատուել նոյնը. փաթեթա՛ն — փրթա՛թան — փաթեթա՛թան. հաւտալ — հըւա՛տալ — հաւա՛տալ՝ այլն: «Հաւտալ» ձեւի լաւ խմբի մէջ ես նաւորի հետք չեմ նշմարում, բայց «հըւալ» կենդանի ձեւերն ապացոյց են, թէ լրին խմբի մէջ չքացած է մի հին ա: Մրան հաստատուած է իմ այն տեսութիւնը թէ դաձայն լրին խմբերի մէջ չքացած են դեմի ձայնաւորներ: Մայր ու դուստր ձեւեր միաժամանակ գոյութիւնը վերագրելով

հանգամանքին, որ բառերն ու ձեւերը միօրինակ ձևակառուար չեն ունեցած մեր լեզուի մէջ, այլ մնացած են անվթար կամ տարատեսակ կերպարանք են առած, ապրելով տարբեր լեզուական միջավայրերի մէջ՝ ես աշխատում եմ բացատրել թէ ինչու միեւնոյն մօրից ծնած են երկու տարբեր աղջիկներ.

կարկատան < կարկրտան
 կրկրտան < կրկատան

եւ տեսնում եմ, որ դրա պատճառը մայր ձեւի տարատեսակ շեշտաուութիւնն է տարբեր լեզուական միջավայրերի մէջ: Այսպէս՝ միեւնոյն ձեւը հնչուած է մի տեղ՝ կարկատան՝ ւ ւ < > կարկրտան. մի այլ տեղ՝ կարկա՛տան ւ ւ < > կրկրա՛տան:

Մրանով վերջանում է հետազոտական եղանակի կիրարկութեան առաջին փուլը: Այս առիթով մի անգամ եւս պիտի նկատեմ, որ «կարկատան» ձեւի գոյութիւնը կենդանի լեզուի մէջ մի բարեբախտութիւն է հետազոտողի համար: Բայց այդ ձեւը կարող էր եւ պահուած չլինել: Գրանով սակայն չէր հերքուի ոչ մեր տեսութիւնն այն մասին թէ ը-երը նախաւոր ձայնաւորներ են եւ ոչ փորձաւորական մեթոդի արժէքը:

Պարզելով անվթար մնացած եւ խաթարուած ձեւերի առընչութիւնը եւ գտնելով խաթարումի բուն պատճառը, այնուհետեւ մեր ուշադրութիւնը կենդանացնում ենք բուն իսկ մայր ձեւի վրայ: Այդ աշխատանքը մեր հետազոտական եղանակի կիրարկութեան երկրորդ փուլն է: Նկատելով, որ «կարկատան» բառն ունի մի լրին բաղաձայն խումբ —րկ, ես պէտք է աշխատեմ նրան տիպար բառ դարձնել, զետեղելով այդ խմբի մէջ մեր ձայնաւորները յաջորդաբար ու մտովին եւ վերականգնածս ամէն մի ձեւի համար կշիռներ որոնեմ մեր եւ օտար լեզուների մէջ եւ գտնելով հաւանական նախաձեւը, գծեմ բառի հոլովոյթի ուղին: Վերականգնած հաւանական ձեւի օգնութեամբ սովորաբար պարզում է նաեւ բառի նախաւոր իմաստը եւ այդ իմաստի հոլովոյթը:

Եզրափակենք. 1. Որ եւ է հին բառ կամ ձեւ հետազոտելու ժամանակ միշտ պէտք է նկատի ունենալ, որ նրանք ապրած են երկար ժամանակ եւ հետեւապէս կարող են փոփոխուած լինել: 2. Պէտք է միշտ նկատի ունենալ, որ ը-երը սղած ձայնաւորներ են, իսկ բաղաձայն լրին խմբերի մէջ սովորաբար վաղեմի ձայնաւորներ կան չքացած: 3. Պէտք է միշտ նկատի ունենալ, որ ւ + բաղաձայն եւ յ + բաղաձայն խմբերի մէջ չքացած են հին ձայնաւորներ: 4. Բառերի եւ ձեւերի նախաւոր կերպարանքը վերականգնելու համար պէտք է նկատի ունենալ. ա. լեզուի պահած անվթար ձեւերը, եթէ կան. բ. օտար կշիռները, եթէ

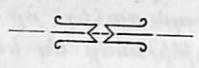
գտնուին. գ. ընդհանրապէս մարդկային եւ մասնաւորապէս մայրենի լեզուի հնչափոխական կարգը եւ դ. շեշտի դերը:

5. Բառերն ու ձեւերը ստուգարանելու, նրանց ձեւական եւ իմաստական հոլովոյթի հաւանական ծիրը գծելու համար պէտք է փորձառաբար եւ մտովին վերականգնել նրանց սղած ու չքացած ձայնաւորները, վերահաստատել փոխուած բաղաձայնների նախաւոր արժէքը եւ ապա միայն համեմատել մերազգի հին ձեւերի եւ օտար համարժէքների հետ, նախապէս նոյն աշխատանքը կատարելով եւ նրանց վրայ: Ն. ԱՂԱՆԵԱՆ

3. Գ. Գրութեան սկզբին եւ վերականգնեցի *քիթկալ եւ *ասեղաբուն ձեւերը, համարելով վաղեմի ձեւեր: Այս որակումը («վաղեմի») տեսական արժէք ունի եւ ոչ պատմական: Մեզ յայտնի չէ «քիթկալ» եւ «ասեղաբուն» բառերի կազմութեան ժամանակը: Կարող է պատահել, որ դրանք «նմանական» կազմութիւններ են եւ ոչ հին բառեր, որ ամփոփուած են ժամանակի ընթացքին: Հետեւեալ հայ մտքի համար արդէն ունակութիւն դարձած բառակազմական եղանակներին, ես կարող եմ այս վայրկեանին ստեղծել մի նոր բառ —տուկալ, «տուտ» (պոչ) բառից. բնական է, որ սրա համար չի կարելի ենթադրել մի նախաւոր ձեւ *տուտկալ, որից կարող էր «տուկալ» բառը ծագել: Այս նոր բառն ստեղծելու ժամանակ ես ընթացայ մեր բառակազմութեան բանուկ շաղով. նոյն շաղով կարող է ընթացած լինել եւ «քիթկալ» ու «ասեղաբուն» բառի ստեղծողը: Բայց ինչպէս ես նմանութեան եզրուայ «քիթկալ» բառը, նա նոյնպէս հետեւած է մի գոյութիւն ունեցող բառի: Այդ բառը, որ գուցէ չքացած է վաղուց, մի ամփոփ ձեւ պէտք է համարել: Իմ ստեղծած «տուկալ» բառն ամփոփ ձեւ չէ. նա ստեղծուած է միանգամից եւ արդէն սղած ձայնաւորով. կարող է պատահել, որ նոյն ձեւով ստեղծուած է եւ «քիթկալ» բառը, բայց որքան յետ երթանք ժամանակի խորքը, վերջապէս հասնելու ենք մի բառի, որ օրինակ է ծառայած յետագայ նմանական կազմութեանց, բայց ինքը ոչ թէ կազմուած է նմանօրէն, այլ մի լիահնչին բառի ամփոփում է եղած: Այսպիսով ասել թէ «քիթկալ» ծագում է *քիթկալ» ձեւից, նշանակում է մի տեսական պնդում անել եւ ոչ թէ մի պատմական իրողութիւն վկայել: Չիմանալով թէ ո՞ր բառը մեր բոլոր բառերն ու ձեւերը համարել նախաւոր լիահնչին ձեւերի յետագայ ամփոփումները: Դեռ դասական լեզուի մէջ «ասեղն» բառը սղում է իր եր եւ սեռականի մէջ տալիս է «ասղա՛ն», բայց քանի որ վերջինն առաջինի սեռականն է, ես իրաւունք ունիմ ասելու, որ նա ծագում է մի հին *ասեղան» ձեւից, որ տարբեր շեշտադրութեամբ թէ՛

սեռական էր եւ թէ ուղղական: Այս նոյն հիմքով է, որ վերականգնում եմ «քիթկալ» եւ «ասեղաբուն» ձեւերը եւ որակում եմ իբր «վաղեմի» ձեւեր, առանց յուսալու գտնել այդ «վաղեմի» ձեւերն անվթար կերպարանքով մեր հին ու նոր լեզուի մէջ: Երբ ես տեսնում եմ, որ այսօրուան «հաւատալ» ձեւն ունի իր լիահնչուն «հաւատալ» ձեւը, որ պահուած է անկորուստ, ես վստահութեամբ ասում եմ, որ «քիթկալ» եւ «ասեղաբուն» ձեւերը վաղեմի կերպարանքն են «քիթկալ» եւ «ասղաբուն» ձեւերի: Լեզուի պատմութիւնն ու սղման եւ չքացման անհամար դէպքերը ինձ իրաւունք են տալիս այս տեսական պնդումն անելու: Վերականգնած ձեւերը կարող էին լինել այսքանը բաւ է լեզուախոյզին: Աւելին անհնարին է պնդել ստուգապէս:

Ն. ԱՂԲԱԿԻՆ

ՆԵՐՈՆ ԿԸՅՍԵՐ ԸՐԵԻՒԼԵՐՆ ԳՐԱԳՐԵ-ԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ԳՐ. ՎԵՐՆԵՐ ՀՈՒՐ

(Շարունակութիւն):

3. Պարթեւական պատերազմը եւ խաղաղութիւնը:

Հայաստանի թագաւորը 60ի դարնան Ատրպատականի վրայ յարձակում գործեց, եւ այդ՝ մերձաւոր արեւելքի երկու մեծ պետութիւններու միջեւ նոր մարտի մը գրգռապատճառն եղաւ: Վաղարշակ ազդանշանը հասկցաւ եւ ըմբռնեց թէ վճռական ժամը հնչած էր: Հռոմի սպառնալիքը գինքն երկընտրանքի մը առջեւ կը դնէր. պէտք էր կամ Վրկաններու հետ խաղաղութիւն կնքել, որ միայն վերին սատրապութիւններու վերջին մնացորդներու կորուստի գնով հնարաւոր էր, եւ կամ Հռոմի հետ համաձայնութեան մը գալ, որ միայն Հայաստանէ հրաժարելով կարելի պիտի ըլլար: Երկար դեղեւումէ վերջը, Տրդատի եւ Ատրպատականի Մոնորազ թագաւորին ազդեցութեան տակ՝ արիական որոշումը տուաւ արեւելքէն հրաժարիլ եւ Հռոմի դէմ պատերազմ մղել: Այս որոշումը քաղաքագիտօրէն բացարձակապէս ուղիղ էր. եթէ յաջողէր արեւմուտքի հզորագոյն ստիւր յաղթահարել, այն ատեն Վրկանեան անկախութեան վերջին ժամը հնչած էր: Որովհետեւ այդ յաջողութիւնը

չունեցաւ, 60—61ի ձմրան խաղաղութիւն պետութեան բաժանման սկզբնակէտը դաժաւ. սակայն նոյն իսկ նպաստաւոր ելքը պարագային այդ բաժանումը՝ ժամանակը ընթացքին անխուսափելի էր ⁶⁰:

Առանց անդրադոյն պատերազմալայտարարութեան Վաղարշ 61ի գարն Հայաստանի դէմ կռիւը սկսաւ ⁶¹. Տիրութեան ճակատէն առաջ՝ ուրեմն Մարտի վերջերի Տրդատ, Ատրպատականի Մոնորազ թագաւորը եւ մեծ արքային թիկնապահներու ուղևորը՝ Մոնեսէս մինչեւ Տիգրանապոլիս յառաջացան, որպէս զի այդ կարեւոր դիրքը յարձակումով գրաւեն: Պարթեւական գլխաւոր զորարանակը Մծրնի քով համախմբուցաւ, որպէս զի երկու գետերուն նուազութեամբ՝ մէկ մասը Հայաստան մտնէ եւ մի կամ յարձակումով եւ կամ պաշտպանութեանով Եփրատի գիծը ապահովէ ⁶³:

Կորբուզոն երկար ժամանակէ ի վեր ուղևորական ծրագրերը պատրաստած եւ կարեւոր միջոց ձեռք առած էր ⁶⁴: Արտաքաղաքական 60 տարւոյն աշխարհ ⁶⁵ երկու յոռեգոյն դէպքերը՝ Գ. Սկիւթականը եւ Ժ. Թաթարը ⁶⁶ Տիգրանակերտի ուղեւորական ամրութիւններու մէջ հաստատութիւններու հին: Ասոնք՝ Վեոտիոս Բոլանոսի եւ Լ. Բուրուզանոս Սեվերոսի առաջնորդութեան տակ 61ի դարնան՝ Տրդատի եւ անոր ատրպատական օգնական գունդին, որ աւելի կիրթ բերդամարտի մէջ, բոլոր ջանքերն ի գործ հանեցին եւ այսպէս Պարթեւներու արքային կերպով փակեցին Հայաստանի լաւային մուտքի դռներուն ճամբան ⁶⁷:

Զորավարն այս միջոցին երեք ընտրութիւններով՝ Գ. Գաղղիական, Զ. Երկաթեայ պատ եւ Ժ. Փրեստենեան, Եփրատի մտեան եղեւթին վրայ ամուր դիրք մը գտնելու համար:

⁶⁰ Տես վարը Գլ. Ա, յոդ. 4:
⁶¹ Տակիտ. Տ. ԺԵ. 2:
⁶² Գիտարին ժամանակագրութեան մասին Քլիո ԺԺ:
⁶³ Կորբուզոն իւր տեղեկատուութեան մէջ Պետոսի գործարարութեան յետոյ խմբագրութեան կը պնդէ իր ձեռք առած միջոցներուն պաշտպանական իսկ թշնամոյն ծրագրերնուն յարձակողական նկարագրին վրայ (Տակիտ. Տ. ԺԵ. 4): Նորապայտեան կանգնեցնելու հոս Տակիտոսի հետեւած են, վարը պիտի տեսնենք թէ այս պարագայէ պաշտպանութեան պատրուակ մըն էր:
⁶⁴ Տակիտ. Տ. ԺԵ. 3:
⁶⁵ Ասոնք Մարտին արդէն իրենց գիրքերու վրայ էին:
⁶⁶ Հէնտըրսըն, Ներոն, 180, ուղիղ կը գրեն ասոնք Պետոսի լեզուներն էին:
⁶⁷ Տակիտ. Տ. ԺԵ. 4:

լած էր, որ թէ՛ յարձակողականի եւ թէ՛ պաշտպանողականի համար միապէս նպաստաւոր ընտրուած էր: Կորբուզոնի ուղևորական ծրագրերը թէ՛ զօրամասերու բաժանումէն եւ թէ՛ յետագայ՝ մեծ արքային ուղարկուած՝ պատգամէն ⁶⁸ ակնյայտին կը տեսնուին: Պաշտպանողական տեղը թեւը Տիգրանակերտի քով՝ թշնամոյն դէպի Հայաստան ծրագրած յարձակողականի իր առաջին գործին մէջ պիտի կասեցնէր: Իսկ միւս երեք՝ միջին Եփրատի մօտ եղող յաղթական վարժ լեզուները յաջողութեան լաւագոյն յոյսերով՝ Միջագետքէն պիտի կրկնէին Կրեսոսի արշաւը:

Պատերազմը սկսելէ առաջ Կորբուզոն Հռոմի առաջարկած էր հայկական բանակին համար փոխարեւոր պատուիրակ մը կարգել ⁶⁹, վասն զի ինքն ի վիճակի չէր Եփրատի մօտ գլխաւոր բանակին հրամանատարութեան հետ միանգամայն Հայաստանի պաշտպանութիւնը վարել: Կորբուզոնի այս քայլը շատ զարմանալի երեւցած է եւ զանազան մեկնութիւններ փորձուած են: Հռոմի մէջ խմբակ մը անոր այս վարմունքը կը ստղծանէր, վասն զի կը համարէր թէ Կորբուզոն Հայաստանի նուաճումով վաստկած իր համբաւը չէր ուզեր վտանգել՝ պարթեւական ամբողջ ուժին դէմ նոյն երկրին դժուարին պաշտպանութիւնը իր վրայ առնելով ⁷⁰: Սակայն ինչպէս տեսնուի ընթացքին ծրագրերն իր վրայ առնելով ⁷¹: Սաւոր շարժումները կը համարին Ներոնի հզոր զօրավարներու դէմ սնուցած դիւրադրելու կասկածը եւ կենթադրեն թէ Կորբուզոն իր պետին այս ունակութիւնը նկատի առնելով բաժանման առաջարկն ըրած է ⁷²: Մոմսէն այս շարժումներն աւելի հաւանական եղանակաւորում մը կու տայ, մատնանիչ ընելով այն իրական վտանգը, որ արքունի տան համար կրնար ծագիլ, եթէ արեւելեան ամբողջ բանակը ոչ-խնայանալուն կուսակալի մը ձեռքն մնար ⁷³: Սակայն Հէնտըրսընի ⁷³ հետ պէտք է ընդունիլ, թէ հրամանատարութեան համար զօրավարին տուած պատճառն

⁶⁸ Տես քիչ մը ետքը:
⁶⁹ Տակիտ. Տ. ԺԵ. 3:
⁷⁰ Տակիտ. Տ. ԺԵ. 6:
⁷¹ Rawlinson, 274 յՆ., Merivale, Ե. 340:
⁷² Հռոմ. Պոմ. Ե. 388:
⁷³ Ներոն, 181:

է միակ ուղիղը: Գլխաւոր բանակէն այնչափ հեռաւորութեան վրայ անկախ գործող հիւսիսային զօրաբաժինը, որ իրեն մասնաւոր պաշտօնն ունէր, իրապէս կը կարօտէր ինքնակաց եւ կենդրոնացած վարչութեան մը: Երկու լեզուական պատուիրակութիւններու միասնական վերին հրամանատարութիւնը պարզապէս առժամանակեայ կրնար ըլլալ, որուն կարելի եղածին չափ փութով պէտք է վերջ տրուէր, Հայաստանի համար փոխարեւոր պատուիրակ մը առաքելով: Նորեկը, ինչպէս դէպքերու ընթացքէն կը տեսնուի, Կորբուզոնի ծրագրերնուն գործադրելը միայն պիտի ըլլար եւ հայ սահմանները պիտի ապահովէր, մինչ Ատրիքի բանակը յարձակողական գործով մը դէպի Միջագետք պիտի յառաջանար:

Գործողութեան ձեռնարկելէ առաջ հռոմէացի հրամանատարն անգամ մ'եւս փորձեց բանակցութեան ճամբան՝ հակառակ պարագային բռնամիջոցներ սպառնալով ⁷⁴: Մծրնի պատգամաւոր մը ուղարկեց, որ հայ հողին պարպումը պիտի պահանջէր բացարձակապէս. իսկ եթէ պարթեւ արքայն այս պահանջը մերժէր, հռոմէական բանակն անյապաղ պիտի անցնէր սահմանը:

Վաղարշ դիտակից էր, թէ ինչ պիտի արժէր իրեն սպառնացուած հռոմէական յարձակողականը. իր լաւագոյն գունդերն առանց յաջողութեան յոյսի մը Տիգրանակերտի առջեւ դամուած էին, իսկ այրուծին, որ իր բանակին գլխաւոր ուժը կը կազմէր, մեծապէս տուժած էր իր կարողութեան մարտնչներու արշաւէ մը, որոնք երկվարներու կերն ոչնչացուցած էին: Այս պարագաներու մէջ ասորական ընտիր լեզուներու յարձակողականը դէպի Մծրնի յաջողութեան ամէն երաշխաւորութիւն կը կրէր իր մէջը:

Եթէ թագաւորը հռոմէացի զօրավարին պայմանները չընդունէր, գինուորական ծանր պարտութիւն մը անխուսափելի էր: Արշաւանքը սկսելէն առաջ ուղարկուած պատգամաւորութեանն ուղիղ եզրակացուց նա թէ Կորբուզոն պատրաստ էր բանակցութեան մտնելու. ուստի հրամայեց որ Տիգրանակերտի պաշարուն բարձուի եւ Մծրնի բանակը լուծուի. միանգամայն յայտարարեց, թէ պատրաստ է Հռոմ պատգամաւորութիւն մը առաքելու, որպէս զի կայսեր խաղաղու-

⁷⁴ Տակիտ. Տ. ԺԵ. 5: